UOT 94(479.24); UOT 930

SƏBİNƏ MƏMMƏDLİ
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan universitetinin müəllimi,
Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan tarixi kafedrasının
(humanitar fakültələr üzrə) saathesabı müəllimi
sebine1990tarix@mail.ru

1918-Cİ İL ŞAMAXI SOYQIRIMININ DƏHŞƏTLİ ÜZÜ

1918-ci ilin yazında Şamaxıda fəaliyyət göstərən erməni daşnakları, eyni ssenari ilə XX əsrin sonlarında Yuxarı Qarabağda da təcavüzkar niyyətlərini həyata keçirdilər. Azərbaycan ərazilərinə qarşı daima düşmən və təcavüzkar niyyətlərlə yanaşan erməni xislətinin əsl mahiyyətini düzgün dərk etmək üçün 1918-ci ildə baş verən hadisələr daima öyrənilməli, təbliğ edilməlidir.

Açar sözlər: Şamaxı, zərərçəkən,qırğın və talanlar, ermənilər, bolşevik-daşnak birləşmələri.

Giriş. Bakıda 1918-ci ilin martında baş verən qanlı faciə siyasi hakimiyyəti ələ keçirməkdən ötrü Bakı Xalq Komissarlar Sovetinin planlı şəkildə həyata keçirdiyi soyqırım hadisəsi idi. Bakıda hakimiyyəti alan Bakı Xalq Komissarlar Sovetini bu heç cür qane etmirdi.

Təbii ki, Bakı Xalq Komissarlar Soveti uğurla sınaqdan keçirdiyi bu təcrübəni indi Azərbaycanın digər qəzalarında da, o cümlədən Şamaxı qəzasında da həyata keçirməyə can atırdı. Bakıdan sonra məhz Şamaxı bolşevik-daşnak silahlı qüvvələrinin təcavüzünə məruz qaldı [1].

Şamaxı qəzasında törədilən cinayətlərə dair tərtib etdiyi hesabatlardan birində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü olan Andrey Novatski yazır: "Müsəlman əhalisinə qarşı dini və milli ədavətdən irəli gələn bu qırğınlar zamanı əvvəlcədən öz aralarında razılığa gələn quldurlar bir neçə yüz nəfərlik dəstələr düzəldərək, müsəlman əhalisinin kökünü kəsməyi öz qarşılarına məqsəd qoymuşdular" [2].

Şamaxının Qaraqaşlı kənd sakini Səmədağa Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına verdiyi şahid ifadəsində bildirir:"Bizim kəndimizə hücum iki tərəfdən oldu, dağlardan erməni kəndliləri, Cəyiri stansiyasından isə silahlı erməni dəstələri. Hücum bizim üçün tamamilə gözlənilməz və qəfil olduğu üçün bir çox sakinlər qaça bilmədilər, hamısı ermənilər tərəfindən qətlə yetirildilər" [3].

Şamaxı qəzasının Qıçatan kəndinin kəndxudası Qütbəddin Mola İsaq oğlu Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına verdiyi şahid ifadəsində söyləyir ki, silahlı erməni dəstələri üstümüzə hücum edəndə onlara müqavimət göstərə bilməyəcəyimizi başa düşüb ağ bayraq qaldırdıq, belə olduqda bizimlə qonşu kənddə yaşadıqlarına görə yaxşı tanıdığımız ermənilər dedi ki, təslim olduğumuza görə sizə dəyməyəcəyik. Lakin mənim kimi ermənilərin bu vədlərinə inanmayan daha bir neçə nəfər kolların arasında gizlənərək, baş verənlərin hamısına görə göz qoymağa başladıq. Kəndə daxil olduqdan sonra kişiləri qadınlardan ayıran ermənilər onları başqa evlərdə yerləşdirdilər, sonra da güllələdilər" [4].

Paşa Abış oğlu Şıx Məzid kəndinin cəmi 25 evdən, kənddən başını götürüb qaçarkən təkcə yolda öldürülənlərin isə 20 nəfər olduğunu da diqqətə çatdırır. Göstərilən rəqəmlər faciənin miqyasını aşkar təsvir etməkdədir. Digər tərəfdən ermənilər evlərini yandırıb, kəndlərini viran qoyduqları kəndlilərin, daha doğrusu qətlə yetirə bilmədikləri azərbaycanlıların aclıqdan məhv olmalarına da nail olmaq üçün təkcə mal-qaranı sürüb aparmaları ilə kifayətlənməmiş, əkin sahələrini də viran qoymuşlar.

Paşa Abış oğlunun ifadəsindən:"Bizim kəndi tərk etməyimizdən istifadə edən ermənilər bütün taxıl və saman ehtiyatımızı qənimət kimi apardılar, bütün meyvə ağaclarını və üzümlüklərimizi doğradılar, ermənilərin qorxusundan vaxtında çöl-əkin işləri ilə məşğul ola bilmədiyimizdən tarlalarımız əkilməmiş qaldı, odur ki, əziyyət çəkirik" [5].

Tədqiq olunan problemlə bağlı A.Xəlilov: "Erməni millətçilərinin törətdikləri cinayətlər içərisində Şamaxı hadisələri xüsusi yer tutur. Bakıda "Vətəndaş müharibəsi"ndə "qələbə" çalan ermənilər, özlərinin ölümsaçan planlarını Azərbaycan qəzalarında, xüsusən də Şamaxı qəzasında daha qətiyyətli və həyasız bir şəkildə həyata keçirməyə başladılar."-deyə, yazanda tamamilə haqlıdır [6, s.99].

Şamaxı qəzasının Cəyirli kənd sakini Məşədi Abdulla bəy Hacıbəyov Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvləri Ç.Klassovski və İ.B.Şahmalıyev tərəfindən zərərçəkən qismində dindirilərkən şahid ifadəsində bunları söyləmişdir: "Qonşuluğumuzdakı kəndlərdə yaşayan ermənilərin və molokanların bizə qarşı düşmənçilik hərəkətləri hələ 1918-ci ilin fevral ayının əvvəllərində başlamışdı. Molokan kəndləri olan Qozlu və Mərəzənin sakinləri 1918-ci ilin fevralında özlərinin bolşevik olduqlarını, bu səbəbdən də bizim onlara tabe olmağımızı əsas gətirərək Cəyirli kəndini mühasirəyə aldılar" [7].

Zərərçəkən Zər-Qulu Hacı Sultan oğlunun ifadəsindən: "Erməni və molokan silahlı dəstələri Qozu-çaydan hücuma gedərkən yolboyu bütün müsəlman kəndlərini yandırmağa, əhalisini isə qətlə yetirməyə, qarət etməyə başladılar. Biz təkləlilər bunu görüncə dağlara qaçmağa üz tutduq. Kənddə bir neçə qoca, xəstə, qadın və uşaq qaldı. Ermənilər və molokanlar onların hamısını, o cümlədən kənddən qaçanların bir-neçəsini yolda qətlə yetirdilər. Ümumilikdə, on dörd qadın, o cümlədən otuz altı kişi, qoca və uşaq qətlə yetirilmişdir" [8].

Andrey Novatskinin Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədrinə etdiyi bu məruzə təkcə Əngəxaran kəndi üçün deyil, əslində bolşevik-daşnak birləşmələrinin qətliam və talanlarla müşaiət olunan təcavüzü ərəfəsində Şamaxı qəzasının bütün kəndləri üçün xarakterik olan xüsusiyyətləri aydın şəkildə əks etdirir.

Çünki məhz qəfil hücum taktikası erməni daşnaklarına soyqırım və talanların miqyasını genişləndirməyə əlverişli imkan yaradırdı. Çaşqınlıq, xof və qorxu içərisində olan insanlar evlərinə qəfil soxulan erməni əsgərlərinin onların doğmalarını öldürməməsi üçün hər şeylərini verməyə hazır idilər.

Gözlərini qan tutmuş düşmən məhz bu cür psixoloji məqamlardan yetərincə faydalanır, daşına bilən əmlakı qarət edir, daşınmaz əmlakı - yaşayış evləri, anbar, tövlə, dəyirman, mağaza və dükanları isə od vurub yandırırdılar.

Andrey Novatskinin Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədrinə etdiyi məruzəsi məhz bu məqamları tam təfərrüatı ilə əks etdirir: "...Küçələr başlarını itirmiş, çaşqın insanlarla dolu idi, onlar elə oradaca güllələrə tuş gələrək həlak olurdular. Küçələr kişi, qadın və uşaq meyitləri ilə dolu idi. Tezliklə molokanlar kəndlərə soxularaq, qadın, uşaq və qocalara belə rəhm etmədən insanları amansızcasına qırmağa başladılar" [9].

Soyqırım zamanı molokanların qəddarlığını Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü Novatskiyə zərərçəkən qismində dindirilən Əngəxaran sakini Şirin-Bəyim Nəsir qızı şahid ifadəsində belə təsvir etmişdir: "Bizim evimizə tüfəng, qılınc və xəncərlə silahlanmış dörd nəfər molokan təcavüz etdi. Onlar heç bir səbəb olmadan sıyrılmış qılıncla evdəkiləri doğramağa başladılar. Bu minvalla onlar mənim ərimi, oğlum Bəybalanı, qızım Ağa-zadəni, həmçinin bizdə olan Mərdanı və Qəribi qətlə yetirdilər "[10].

Saday Adıgözəl oğlu ifadəsində söyləyir: "Molokanlar kəndə soxularaq kişi, qadın və uşaqları öldürməyə başladılar və çoxlu sayda adamı qətlə yetirdilər. Sağ qalanları mühasirəyə aldılar və kənddən çıxardılar. Bundan sonra mal-qaramızı, əmlakımızı talan etməyə, evlərimizi yandırmağa başladılar" [11].

Şamaxı qəzasında bolşevik-daşnak qüvvələri tərəfindən həyata keçirilən qətl və qarətlərin xof və çaşqınlıq şəraitində baş verməsi, təbii ki, Bakı Xalq Komissarlar Sovetinin rəhbəri Stepan Şaumyanın uzaq hədəflərinə hesablanmışdı. Ən əsası türk-müsəlman əhalisinin fiziki məhvi üçün yaranmış fürsətdən maksimum bəhrələnmək idi. Soyqırımın talan və qarətlərlə müşayiət olunması isə antiazərbaycan siyasətinin əsas elementlərindən birini təşkil edirdi. Çünki əmlakı əlindən alınmış, evləri yandırılmış, əkin sahələri məhv edilmiş, sərgərdan həyat tərzi sürməyə məhkum edilmiş insanların, hətta sağ qalsa belə, yaşamaq imkanları minimuma endirilirdi.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bolşevik-erməni təcavüzünə tuş gələrək möcüzə nəticəsində sağ qalanların ev-eşiklərinin dağıdıldığına, əmlakları talandığına görə sərgərdan həyat tərzi keçirməyə məcbur olmaları təbii ki, sonralar belə insanların sağlamlıqlarını itirmələrinə, çox vaxt isə həyatdan köçmələrinə səbəb olurdu. Çünki müalicənin özü də pul, vəsait tələb edirdi. Əmlakı qarət və talan olan Şamaxı qəzasının əksər kəndliləri isə belə imkanlardan məhrum idilər.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü Andrey Novatskinin yuxarıda nümunə olaraq göstərilən məruzəsində isə bolşeviklərin hakimiyyətinə hətta tabe olduqdan sonra əhalinin əmlakının quldurluq yolu ilə qəsb edilməsinin və təbii ki, belə bir halla barışmaq istəməyən əhaliyə divan tutulmasının, qətlə yetirilməsinin şahidi oluruq. Əhali qətlə yetirildikdən sonra isə yeni talan və qəsbkarlıq dalğasının yüksəlişi isə qaçılmaz idi.

Andrey Novatski məruzəsində: "Əhalini qırıb qurtarandan sonra ermənilər onların əmlakını talamağa başladılar: bütün ev əşyalarını, mağaza və dükanlardakı əmtəələri qarət etdilər, 2200 baş iribuynuzlu və 6500 baş xırdabuynuzlu mal-qaranı sürüb apardılar, zəmilərdəki taxılı məhv etdilər."-deyə, söyləməklə bolşevik-daşnak qüvvələrinin burada da total qarət və talanları total soyqırım siyasəti ilə uzlaşdırdıqlarını bir daha sübuta yetirir".

Təbii ki, Şamaxı qəzasının kəndlərində bolşevik-daşnak qüvvələri daşına bilən bütün əmlakı özləri ilə aparır, təcavüz etdikləri yerləri uzun müddət virana qoymaq üçün isə strateji əhəmiyyətli bütün infrastrukturu məhv ediridlər.

Andrey Novatski məruzəsində: "Bolşevik-daşnak qüvvələrinin məscidi, kənd məktəbini, kənd idarəsini, çoxlu sayda mağaza və dükanları, o cümlədən 1500 evi bünövrəsinədək dağıtdıqlarını" xüsusi olaraq qeyd edir.

Fikrinə davam edən Andrey Fomiç Novatski: "Beləliklə, bolşevik-daşnak qüvvələrinin Nəvahi kəndinə 59.650.000 manat dəyərində maddi ziyan vurduğunu" qeyd edir [12].

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının zərərçəkən qismində dindirdiyi Məhyəddin Əfəndi oğlu ifadəsində baş verənlərin şahidi kimi söylədiyi hadisələr 1918-ci ilin yazında daşnak-bolşevik qüvvələrinin Erməni Milli Şurasının Şamaxının hörmətli adamları kimi azad olunmasını tələb etdiyi cinayətkarların rəhbərliyi altında həyata keçirdikləri soyqırım siyasətini çox aydın və obyektiv şəkildə əks etdirir. Zərərçəkən məhz Gülbəndiyanın, Arzamanovun və S.Lalayevlə birgə şamaxılılara divan tutan xeyli sayda şamaxılı "tanınmış" ermənin adını sadalayır [13].

Vətən tarixçiləri müstəqilliyin ilk illərində sözügedən hadisələrin sinfi deyil, məhz milli zəmində baş verdiyini və soyqırım xarakteri daşıması konsepsiyanı irəli sürürdülər: "Ermənilərin bu dövrdə xalqımıza qarşı törətdikləri qırğınların və soyqırımın mahiyyəti ondadır ki, bu qırğınları onun "bolşevik" Stepan Şaumyan, satqın və xain Andronik və ya Ermənistan Ararat Respublikasının qatı millətçi və şovinist "Daşnaksütyun" rəhbərləri tərəfindən törədilməsindən asılı olmayaraq bu qırğın bir məqsədə xidmət etmişdir - əzəli Azərbaycan torpaqlarının etnik cəhətdən azərbaycanlılardan təmizlənməsi və ermənləşdirilməsinə, ermənilərin Azərbaycanda iqtisadi və siyasi ağalığının təmin edilməsinə, azərbaycanlılara qarşı əsl soyqırımı siyasətinin həyata keçirilməsinə xidmət etmişdir" [14, s.90].

Nəticə. 1918-ci ilin yazında daşnak-bolşevik qüvvələrinin Şamaxı əhalisinə qarşı həyata keçirdikləri soyqırım siyasətini Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının tərtib etdiyi sənəd və materiallar ən xırda təfərrüatlarına qədər, son dərəcə ətraflı, obyektiv şəkildə əks etdirir. Məhz Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının topladığı şahid ifadələri, zərərçəkənlərin istintaqa təqdim etdikləri şikayət ərizələri, izahat, ifadə və protokolları hadisələrin elmi-obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı verir. Belə ki, hadisələrin əsas təşkilatçısı olan Şaumyan daşnaklarla sıx əməkdaşlıq şəraitində törətdiyi soyqırımın məsuliyyətini çiyinlərindən atmaq, hətta əməllərinə bəraət qazandırmaq üçün:"Gərək nə qədər həyasız olasan ki, axıdılan qanların məsuliyyətini Sovet hakmiyyətinin üzərinə yıxasan. Bəli, Sovet hökuməti müsavatın əksinqilabı vəhşi diviziyasına qarşı vaxtında silahlı müqavimət göstərdi. Ancaq, əgər biz bu müqaviməti göstərməsəydik, onda axıdılan qanlar bundan on dəfələrlə çox olardı" [15, s.135].

Lakin milli tərkibinin 70%-dən çoxu ermənilərdən ibarət olan "Qızıl Ordu"nun Bakıda, o cümlədən Azərbaycan qəzalarında Sovet hakimiyyətini qurmaq adı altında həyata keçirdiyi tədbirlərin Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri əsasında tədqiqi əslində xalqımıza qarşı əsl soyqırımı aksiyasının baş verdiyini təkzibolunmaz faktlarla aydın şəkildə sübuta yetirir.

ƏDƏBİYYAT

1. ARDA, f. 1061, siy.1, iş 99, vər. 6.
2. ARDA, f. 1061, siy.1, iş 110, vər. 75-77.

3. ARDA, f. 1061, siy.1, iş 87, vər. 3-18.
4. ARDA, f. 1061, siy.1, iş 102, vər. 32-34.
5. ARDA, f. 1061, siy.1, iş 85, vər. 42-44.
6. Халилов А.А. Геноцид против мусульманского населения Закавказья в исторических источниках. Баку: Азербайджан, 2000, 166 с.
7. ARDA, f. 1061, siy.1, iş 1, vər. 7-9.
8. ARDA, f.700, siy.2, iş 12, vər. 22.
9. ARDA, f.1061, siy.1, iş 110, vər. 5-6.
10. ARDA, f. 1061, siy.1, iş 110, vər. 26-27.
11. ARDA, f. 1061, siy.1, iş 110, vər. 16-19.
12. ARDA, f. 1061, siy.1, iş 101, vər. 12.
13. ARDA, f. 1061, siy.1, iş 105, vər. 49-51.
14. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı: Azərbaycan, 2001, 535 s.
15. Шаумян С.Г. Статьи и речи. Баку: Бакинский Рабочий, 1924, 231 с.

САБИНА МАММАДЛИ
кандидат исторических наук,
преподаватель Азербайджанского Университета,
преподаватель кафедры истории Азербайджана
(для гуманитарных факультетов) Бакинского государственного университета

УЖАСНОЕ ЛИЦО ШЕМАХИНСКОГО ГЕНОЦИДА 1918 ГОДА

Армянские дашнаки, действовавшие в Шемахе весной 1918 года, по такому же сценарию осуществляли свои агрессивные намерения в Верхнем Карабахе в конце XX века. События 1918 года следует изучать и пропагандировать, чтобы правильно понять истинную природу армянского характера, который всегда враждебен и агрессивен по отношению к территориям Азербайджана.

Ключевые слова: Шемахы, жертва, резни и погромов, армяне, большевистско дашнакские соединения.

SABİNA MAMMADLI
PhD in History,
Lecturer of Azerbaijan University,
Lecturer of the Department of History of Azerbaijan
(for humanitarian faculties) of Baku State University

THE TERRIBLE FACE OF THE 1918 SHAMAKHI GENOCIDE

The Armenian Dashnaks operating in Shamakhi in the spring of 1918 carried out their aggressive intentions in Upper Karabakh at the end of the 20th century with the same scenario. The events of 1918 should be studied and propagated in order to properly understand the true nature of the Armenian character, which is always hostile and aggressive towards the territories of Azerbaijan.

Keywords: Shamakhi,victim,the massacre and pogroms, armenian, bolshevik-Dashnak compounds.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 sentyabr 2023-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 05 oktyabr 2023-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Boran Əziz, t.e.d. Anar İsgəndərov.